

TEMA-ARTIKEL**Humboldttraditionen och universitetets framtid**

Johan Östling

I Tyskland diskuteras universitetets mål och mening med stor intensitet. När dagens akademiker söker svar på denna fråga vänder de sig till det förgångna, inte minst till Wilhelm von Humboldt, som för många blivit ett korrektiv till dagens marknadstänkande och krav på att forskningen skall vara nyttig. Humboldttraditionen representerar en sammanhängande och genomtänkt idé om det ideala universitetet, en autonom värld med sin egen logik och sitt eget normsystem som är skilt från ideologins, marknadens eller statsnyttans.

Den humanist som blickar ut över den akademiska världen fylls inte nödvändigtvis med framtidstro. I land efter land tycks humaniora sättas på svältkost, från Danmark och Finland till Iran och Japan. På många håll är forskare hårt pressade att bevisa sin nyttighet. Det gäller inte minst i Storbritannien, där det på senare år har ställts allt tydligare krav på att vetenskapen skall ha samhälllig *impact*. I den nordamerikanska universitetsvärlden finns de som talar om en ökande polarisering: å ena sidan ett begränsat antal välfinansierade miljöer som hårbärgerar livaktig, klassisk humaniora eller nyskapande, integrativ forskning, å andra sidan ett stort antal högskolor och universitet där humanistiska ämnen för en tynande tillvaro.

I Tyskland är situationen delvis en annan. Där har de humanistiska företrädarna alltjämt jämförelsevis goda villkor. Och än viktigare: deras status är högre. För medeltidsforskaren Peter Strohschneider står förklaringen att söka i Humboldttraditionens starka ställning. Han är president i det mäktiga Deutsche Forschungsgemeinschaft,

den största nationella forskningsfinansiären i Europa. I en artikel i *Die Zeit* om humanioras belägenhet kommenterade Strohschneider nyligen det tyska såröallet. ”Vi betraktar humanvetenskaperna som forskningsämnen i likhet med alla andra”, slog han fast.

Frågan är dock större än att bara gälla humanioras ställning. Om man vidgar perspektivet handlar den om vilken som är forskningens och den högre utbildningens grundläggande uppgift: vad är, kort sagt, universitetets idé? När frågan ställs på detta vis kan marginaliseringen av de humanistiska disciplinerna fogas in i ett större mönster. Snarare än att bara röra dessa ämnen blir farhågan i stället att all vetenskap som är grundforskningsinriktad och inte kan omsättas i direkt nytta får svårare att hävda sig – från litteraturvetenskap och sociologi till botanik och astronomi.

Sett i detta ljus utgör Tyskland knappast en fredad akademisk zon. Under 2000-talet har tvärtom universitetets mål och mening där diskuterats med en intensitet som söker sin like. I det som följer skall jag förankra dessa samtida åsiktsbrytningar i det förflutna. Ty även dagens tyska meningsutbyten får sin särskilda styrka och ton av en historisk resonansbotten. När dagens akademiker söker svar på frågan om det ideala universitetet vänder de sig alltjämt till det förgångna. Inte minst är det den klassiska tyska universitetstraditionen, mer eller mindre förknippad med Wilhelm von Humboldt, som bildar utgångspunkt.

År 1767 föddes Wilhelm von Humboldt, ämbetsman, språkforskare och bildningsteoretiker. Under en kort men händelserik tid, 1809–1810, var han verksam i det preussiska utbildningsministeriet och kom att spela en avgörande roll när det nya Berlinuniversitetet inrättades. Vid samma tid satte han sina akademiska principer på pränt. Den som i dag vänder sig till en encyklopedi får en sammanfattning av Humboldts idéer: föreningen av forskning och undervisning; akademisk frihet (ofta uttryckt som *Lehr- und Lernfreiheit*); bildning snarare än yrkesutbildning; tanken om vetenskapens enhet. Historien om Humboldttraditionen är emellertid mer sammansatt än så.

Vid sin död 1835 hyllades Wilhelm von Humboldt som statsman, skriftställare och utbildningsreformator. Men faktum är att han aldrig blev en referenspunkt i 1800-talets tyska diskussion om universitetet. Detta är en avgörande insikt i den nya forskning om arvet efter Humboldt som har bedrivits de senaste två decennierna.

Historiker, med Sylvia Paletschek i spetsen, har pekat på att Humboldts programmatiska texter förblev okända, rentav opublicerade. I framställningar av universitetets historia återopades skrifter av Schleiermacher, Fichte och Steffens som tillkommit vid tiden för Berlinuniversitetets grundande. Sällan, om någonsin, nämndes Wilhelm von Humboldts namn.

Inte heller var Berlinuniversitetet en fyrbåk i den akademiska arkipelagen. Friedrich-Wilhelms-Universität, som det döptes om till 1828, var ett lärosäte bland andra. Visserligen omtalades det som ungt och dynamiskt, men ingenting i dess statuter eller struktur rörde att det representerade en ny sorts modell. Lika litet var Berlin ett förebildligt mönster i 1800-talets akademiska diskussion.

Men vid sekelskiftet 1900 upptäcktes Humboldt. I sitt arbete med en bok om honom gjorde historikern Bruno Gebhardt en betydelsediger upptäckt under 1800-talets allra sista år. I ett arkiv fann han Humboldts opublicerade memorandum "Über die innere und äussere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin". Plötsligt hamnade denna korta, ofullbordade skrift från 1809/1810 i centrum av sekelskiftets debatt om universitetet.

Humboldts text kunde inte bara användas för att rättfärdiga grundforskning i allmänhet. Lika nyttig var den för att sanktionera det forskningsuniversitet som först i början av 1900-talet var fullt utvecklat i Tyskland. Humboldt förlänade denna nya typ av kunskapsinstitution en nästan hundraårig förhistoria. Framgångsberättelsen om Berlinuniversitetet fick sitt stoltaste uttryck när man 1910 firade lärosätets hundraårsjubileum. Av utomordentlig betydelse var filosofen Eduard Spranger. I engagerade tal och skrifter befäste han föreställningen om Wilhelm von Humboldt som upphovsmannen till det moderna tyska universitetet. Bättre än någon annan hade Humboldt försonat den fria vetenskapen med staten och skapat en genial enhet.

I ett vidare perspektiv var Humboldtrenässansen i 1900-talets början bara ett led i en lång diskussion om det moderna tyska universitetets väsen. Den har med varierande intensitet pågått sedan dess. I Weimarrepublikens rörliga intellektuella terräng dök Humboldt upp i många skepnader. För Carl Heinrich Becker, utbildningsminister under 1920-talet och tongivande debattör, var det tyska universitetet "im Kern gesund", men han ivrade likafullt för en anpassning till en ny demokratisk tidsålder. I Tredje riket var

Humboldt en förhatlig figur och han förkroppsligade en humanistisk tradition som det gällde att övervinna. De som öppet tog parti för hans idéer kördes på porten. Även under efterkrigstiden var Humboldttraditionen betydelsefull som orienteringspunkt och intellektuell reservoar. Det gällde för Karl Jaspers när han i slutet av 1940-talet sökte vitalisera universitetet efter det nazistiska barbariet. Än viktigare var den tyska traditionen för Helmut Schelsky. År 1963 publicerade han *Einsamkeit und Freiheit* och bidrog därigenom starkt till att föra in Humboldt i centrum av den samtida debatten om den högre utbildningen (se *Respons* 6/2013).

Allteftersom stod det klart att de västtyska universiteten hade hamnat på efterkälken. Det blygsamma antalet Nobelpristagare och den begränsade mängden patent bar syn för sägen; så gjorde de överfulla föreläsningssalarna och de otaliga studenter som aldrig tycktes nå fram till en examen. Successivt kom en reformdiskussion igång under 1980-talet, men de genomgripande samhällsförändringarna efter Berlinmurens fall gjorde att mycket av förnyelsearbetet lades i malpåse. Under 1990-talet ägnades i stället betydande kraft åt att stöpa om de östtyska universiteten. Samtidigt ledde de kärva ekonomiska tiderna till besparingar och att hela sektorn drabbades av underfinansiering. Vitaliseringsansatser stannade av och den västtyska modellen konserverades.

Under seklets allra sista år tog dock förändringarna fart. Avreglering och självstyre blev tidens nya lösen tillsammans med krav på internationalisering och kvalitetssäkring genom konkurrens. Förskjutningarna skedde mot en internationell bakgrund. I mitten av 1990-talet hade OECD slagit fast att forskning och utbyggnad av högskolesektorn var nyckelfaktorer för att skapa sysselsättning och tillväxt i det så kallade kunskapsamhället. Samtidigt introducerades nya idéer för hur myndigheter och offentlig sektor skulle styras mer effektivt. Under inspiration från det privata näringslivets marknadslösningar kom New Public Management att bli ett samlingsnamn för målstyrning, decentralisering, konkurrensutsättning och uppföljning genom kvantitativa utvärderingar.

Vid årtusendeskiftet ville tongivande politiker och universitetsledare transformera forskning och högre utbildning i Tyskland efter dessa linjer. De förespråkade ökad autonomi, ökad konkurrens och ökad arbetsmarknadsanpassning. Men de skulle möta sannskyldigt motstånd – både från studenter och professorer.

Under 2000-talets första decennium utkämpades en serie drabbningar om universitetet och dess uppdrag.

Flera specifika omständigheter gav debatten en särskild glöd. Åren efter 2000 utkom flera skrifter som avslöjade det allvarliga tillstånd som det tyska utbildningssystemet befann sig i. Mest uppmärksamhet väckte den första rapport som PISA (Programme for International Student Assessment) presenterade 2001. Den framkallade en "PISA-Schock" som präglade det offentliga samtalet om skolan under lång tid. Parallellt publicerades en strid ström av internationella rankingslistor som åskådliggjorde hur svårt de tyska universiteten hade att hävda sig mot de mest framstående anglosaxiska lärosätena.

I centrum för det tidiga 2000-talets tyska universitetsdebatter stod emellertid Bolognaprocessen. Vid ett möte i den anrika norditalienska lärdomsstaden 1999 hade utbildningsministrar från tjugonio länder enats om att skapa ett enhetligt europeiskt högskolelandskap. De överordnade målen var att främja rörlighet, anställningsbarhet och kontinentens konkurrenskraft. I de flesta europeiska länder förverkligades reformen utan nämnvärt motstånd, men i Tyskland utlöste Bolognaprocessen häftiga ordväxlingar i offentligheten. Motståndet tog sig även handgripliga uttryck. I Mainz avgick exegeten Marius Reiser i protest mot vad han såg som en nivellering av de akademiska studierna. Vid upprepade tillfällen gick studenter ut på gatorna för att demonstrera och kulmen nåddes med den stora *Bildungsstreik* 2009.

En annan viktig tendens under det tidiga 2000-talet var satsningarna på "vetenskaplig excellens" som gjordes i en rad länder. I Tyskland kom det stora spetsforskningsprogrammet att benämnas *Exzellenzinitiative*. Genom att tillföra extra medel ville forskningsfinansiärerna stimulera en reell vetenskaplig framryckning. *Exzellenzinitiative* mötte en del kritik, men utlöste inga protestvågor av samma magnitud som Bolognaprocessen. Den stora mängd inlägg som publicerades åren efter 2000 sköt väsentligen in sig på Bolognaprocessen. Och som aldrig tidigare stod Wilhelm von Humboldt och den tradition som han representerade i centrum.

Under nollnolltalets andra hälft gick debattens vågor riktigt höga. Detta var en tid då Bolognaprocessen blev verklighet på lärosätena och det gick upp för studenter och professorer vad

reformen kunde innebära. I ett otal tidningsartiklar och ett stort antal böcker karakteriserades tidsläget, inte sällan med vass udd riktad mot samtidens förhärskande tendenser. Till de mest uppmärksammade skrifterna hör Jochen Hörischs *Die ungeliebte Universität* (2006) och Christoph Markschies *Was von Humboldt noch zu lernen ist* (2010).

En gemensam nämnare i många av texterna var den kritiska belysningen av en tilltagande marknadsanpassning, en accelererande separation mellan forskning och undervisning och en djupgående betydelseförskjutning när det gäller akademiska nyckelbegrepp. Bakom kritiken av samtidens krav på ekonomisk effektivitet och drömmar om vetenskaplig excellens skymtade ibland en idealisering av ett nära förflutet. "Humboldt" manades frekvent fram som en retorisk figur, en bundsförvant för dem som kämpade mot nyttotänkande och marknadsanpassning.

Även efter att Bologna-debatten kulminerade 2010 skrevs det fylliga böcker med anknytning till Humboldt. I *Wozu noch Universitäten?* (2011) skildrade filosofen Reinhard Brandt det tyska bildningsuniversitetets uppgång och fall. Julian Nida-Rümelin, filosof som stod det socialdemokratiska partiet nära, pläderade i *Philosophie einer humanen Bildung* (2013) för en förnyelse av det humanistiska bildningsarvet och en närmare relation mellan filosofi och pedagogik. Yehuda Elkana och Hannes Klöpffer intog en annan hållning i *Die Universität im 21. Jahrhundert* (2012). De målade upp en bild av ett antal större utmaningar inför framtiden, men menade att det tyska universitetet var alltför förankrat i 1800-talets strukturer och tänkesätt för att kunna anta dem. Likväl klingade undertiteln till deras bok omisskänneligt Humboldtskt: "Für eine neue Einheit von Lehre, Forschung und Gesellschaft". Och i *Die digitale Bildungsrevolution* (2015) anförde författarna Jörg Dräger och Ralph Müller-Eiselt Humboldt i sin argumentation för den digitala förvandlingens möjligheter. Humboldt skulle ha bejakat digitaliseringen, menade de, eftersom hans paroll var "Bildung für alle". Den preussiske aristokraten hade blivit en *Mädchen für alles*.

Det fanns drag som utmärkte det unga 2000-talets meningsskiljaktigheter om Bologna-processen och som skilde dem från äldre debatter om universitetets idé. Hänvisningarna till de klassiska idealen och Humboldt var fler än någonsin tidigare. Innebörden av Humboldt var sällan helt preciserad. Klart är att den preussiske utbildningsreformatorn för många blev ett korrektiv till

samtidens marknadstänkande och nyutilism. Han kunde också bli en tydlig motpol mot en instrumentell syn på utbildning och forskning. I synnerhet gällde detta för humanister, som kunde mobilisera Humboldt när de upplevde en allt påtagligare marginalisering.

I all denna uppslutning bakom Humboldt fanns något paradoxalt. På ett helt annat sätt än under efterkrigstiden var han under nollnolltalet extraherad ur sitt historiska sammanhang. Humboldt och den tradition som han förkroppsligade reducerades till en uppsättning tidlösa värden. Men för merparten av debattinläggen saknade den äldre tyska historien betydelse – oaktat alla hänvändelser till Humboldt. Under efterkrigstiden hade universitetsdebatterna varit inlemmade i större bearbetningar av det nära förflutna och delvis handlat om att komma till rätta med den tyska historien och dess destruktiva potential. Så var det inte under 2000-talet. Trots historiska referenser var Bolognadebatten väsentligen samtidsinriktad.

Det tidiga 2000-talets uppflammande Humboldtintresse har gett upphov till några mer sammanhållna tolkningar. Antropologen Susan Wright har velat se det som ett led i marknadsanpassningen av den högre utbildningen. Understödda av OECD har regeringar i olika länder sedan 1990-talet bedrivit en politik med avsikt att konkurrensutsätta universitetet. För att få uppslutning bakom dessa åtgärder menar Wright att de har gett sig hän åt ett slags *double shuffle*: en dubbelriktad förflyttning som går i riktning dels mot mer akademisk kapitalism, dels mot ökad akademisk autonomi. "Humboldt" har blivit ett signalbegrepp som skyler över den första rörelsen samtidigt som den frihetsretorik som omgärdar den andra tendensen kväser alla belackare. I verkligheten blir det inget av den utlovade friheten. Makten överförs till universitetsledningen och till granskningsamhällets exekutörer.

Wrights iakttagelser är bestickande och tankeväckande, men de befinner sig på en generell nivå och säger inget om nationella variationer. Vetenskapshistorikern Mitchell G. Ash föreslår en annan, mer kontextbunden förståelse, som utgår från ett tyskspråkigt sammanhang. Hans tes är att det frekventa bruket av Humboldt i universitetsdebatten under de senaste tjugo åren representerar närvaron av en frånvaro. Det finns helt enkelt ingen ny kulturell kod som kan ersätta den gamla som Humboldt inkarnerade. Ash ser detta som en betydande svaghet i

Bolognaprocessen. Ytterst handlar det om att arkitekterna bakom den nya europeiska utbildningsordningen inte har förmått eller inte ens varit intresserade av att formulera en vision för universitetet som överskrider en ekonomisk eller administrativ logik.

Den samtida tyska debatten, som i Bolognaprocessens tidevarv i stor utsträckning också har sin motsvarighet i andra europeiska länder, rör sig mellan två poler. Å ena sidan präglas den av presentism, en upptagenhet vid nuet. Det saknas inte bara en djupare historisk dimension i diskussionen, den lider även brist på ett övergripande och långsiktigt mål som handlar om annat än det omedelbart förhandenvarande. Det finns, kort sagt, en avsaknad av en välutvecklad idé om universitetets uppgift och karaktär. Å andra sidan satsas det enorma medel på forskning och högre utbildning i stora delar av världen. Det finns en oerhörd tilltro till att vetenskapen skall ta sig an de "stora samhällseliga utmaningarna" och bidra till att lösa mänskighetens problem. En nedslående tolkning är att de stora satsningarna och excellensretoriken bara skyler över den förhärskande presentismen, där historien – inte minst i form av hänvändelser till Humboldttraditionen – reduceras till en tom retorisk resurs.

Det behöver emellertid inte stanna där. Humboldts ideal kan även fortsättningsvis ha en djupare och vidare relevans. Det möter inga svårigheter att identifiera mycket tidsbundna uttolkningar av det tyska akademiska arvet i den moderna historien. När detta är sagt måste emellertid de starka stråken av konstans betonas. Det finns ett begränsat antal grundideal i Humboldttraditionen som har haft en särskild förmåga att överleva och tala till olika universitetskulturer. De har tjänat som föredöme och riktmärke i högst skilda tider. Jag menar att det är här som Humboldts aktualitet även i dag står att söka. Sammantagna kan idealen ligga till grund för ett slags normativ akademisk appell, en idé om universitetet för vår tid.

För det första har Humboldttraditionen under den moderna epoken genomgående använts för att försvara en kunskapstillägnelse som ligger bortom de yrkesinriktade programmen och den instrumentella nyttan. Det skedde vid sekelskiftet 1800, 1900 och 2000. I vår tid, minst lika ansatt av utilism som någon annan, rymmer den en förståelse av hur studier kan befrämja medborgerlig och mänsklig utveckling. Inom en anglosaxisk *liberal arts*-tradition finns en besläktad pedagogisk vision, men här saknas i regel en elaborerad tanke om forskningens betydelse för kunskapens

dynamik (se Thomas Karlsruhs artikel).

Humboldtmodellen har för det andra ofta använts som synonym till det moderna forskningsuniversitetet och det på goda grunder. Fritt sökande efter ny kunskap har varit en hörnsten från begynnelsen. Vetenskapen bör, med Humboldts ord, betraktas som ”ett ännu icke löst problem som alltid kräver förnyad forskning”. När forskning reduceras till en räckta stora samhälleliga utmaningar, vanligen definierade av policymakare och byråkrater, måste man påminna om betydelsen av att originella frågor tillåts formuleras och att djärva hypoteser får prövas mot realiteter, annars hotar forskningen, i dess sanna mening, att förtvina.

Nära sammanbundet med detta är idén om föreningen av utbildning och forskning. Bakom denna princip ligger övertygelsen om att det skall finnas en dynamisk förbindelse mellan de bägge akademiska aktiviteterna. Unionen stimulerar en rörelse i båda riktningar och bidrar till en kontinuerlig förnyelse av utbildningen och en fastare verklighetsförankring för forskningen. I dag kan idealet tjäna som ett memento för dem som på olika vis ivrar för en uppdelning mellan kunskapsförmedling och kunskapsförmering.

På en högre nivå kan man avslutningsvis se Humboldtmodellen som en sällsynt koherent och genomtänkt idé om vad som utmärker det ideala universitetet. Den bärs upp av en samling klara akademiska principer som samtidigt medger föränderlighet – och som därigenom har haft relevans i olika historiska sammanhang. Utan att vara bunden till ett visst samhällssystem eller försvuren åt en särskild politisk riktning har den mer än något annat alternativ representerat en idé om universitetet som en autonom värld med sin egen logik och ett normsystem som inte är desamma som ideologins, marknadens eller statsnyttans.

Betraktat i detta ljus finns det ett obestridligt värde av att föra in Humboldttraditionen i den samtida debatten och återkalla vad den har stått för i olika tider. Som en historiskt framvuxen företeelse härbärgerar den en rikedom av reflexioner och erfarenheter, av nyktra korrektiv och berusande drömmar.

Johan Östling** är docent i historia och Pro Futura-forskare vid Lunds universitet och Swedish Collegium for Advanced Study (SCAS). Han är aktuell med boken **Humboldts universitet – Bildning och vetenskap i det moderna Tyskland (Atlantis).

- PUBL. I RESPON 4/2016